

**МЕМУАРИ Є.ЧИКАЛЕНКА Й
С.ЕРАСТОВА ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИКО-
ГЕОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ
ПРО ХЕРСОНЩИНУ ТА КУБАНЬ
кін. XIX – поч. XX ст.**

У статті вперше використані мемуари Є. Чикаленка й С. Ерастова, як джерело історико-географічної інформації. Відображені основні сюжети, які характеризують географічне положення місцевостей, їх кліматичні умови, природні ресурси, історичну топографію окремих назв, характер забудови м. Катеринодару, планування його вулиць, міграційні процеси, демографічну ситуацію, флору і фауну, господарську спеціалізацію. Відзначена подібність кліматично-природних факторів обох регіонів, які зумовили швидку асиміляцію переселенців з України у Чорноморському краї та їх подібну господарську культуру.

Мемуарні джерела вирізняються з-поміж інших багатограним змістом, в окремих випадках зафіксованою унікальною інформацією, що збереглася у пам'яті спостережливих авторів, але не відклалися в інших джерелах. В останнє десятиліття помітно зріс інтерес до мемуарної спадщини українських громадських і культурних діячів XIX–XX ст., перевидаються і вперше видаються збережені й забуті рукописи. Дослідники вже частково оцінили значення цього виду джерел у реконструкції маловідомих історичних сюжетів, адже з них можна почерпнути сумарну інформацію про особистість автора, його сучасників, проникнутися ментальністю доби, ознайомитися з моральними цінностями конкретного покоління, заглибитися у його психологічні й світоглядні засади. У мемуарах, як правило, автори не обходили і завжди

цінних та колоритних сюжетів, що відображали історико-географічні умови конкретних місцевостей їхнього перебування або проживання: кліматичні умови, географічні особливості – ландшафти краю, природні ресурси, тваринний і рослинний світ, види і родючість ґрунтів, які були основою господарської спеціалізації, галузі господарства, їх основні традиції, що базувалися тоді в основному на народному досвіді і часто мали локальний характер. Така різнопланова інформація безперечно давала підстави для порівняння з іншими регіонами України, визначення спільних і відмінних рис у господарській культурі, зумовлених перш за все неоднорідними кліматичними особливостями місцевостей. Також такий історичний матеріал дає підстави для порівнянь тодішніх умов: температурних, показників вологості повітря, глибоководності річок, стану рибних угідь, родючості земель, ще незайманих людиною, з теперішніми. І таким шляхом визначити ступінь видозмінності конкретних природних середовищ, факторів і популяцій лише за століття активного й часто безвідповідального людського втручання.

Об'єктом даного дослідження стала мемуарна спадщина українських діячів кін. XIX – поч. XX ст., які мали багато спільного у своїх світоглядах і громадських позиціях – Є. Х. Чикаленка (1861–1929) і С. І. Ерастова (1856–1933). З юних літ обидва мемуаристи формувалися в таких середовищах, які прищепили їм любов до українства, і все життя вони безкорисно і щиро працювали на ниві українських громадських справ. Рідною стороною Є. Чикаленка стала степова Херсонщина. Там, у родинному маєтку Перешори, він народився 9 грудня 1861 р., там, серед степової природи, господарських угідь, сформувалася його непересічна українська вдача. Родинні обставини склалися так, що першою вихователькою Євгена була природа, на лоні якої пройшли його кращі дитячі роки.

Подібні чинники формували й українство С. Ерастова. Він народився у Катеринодарі 19 грудня 1856 р. (за новим стилем 1 січня 1857 р.) у родині росіянина з Ставропольщини та козаки з відомого українського роду Щербин. Мабуть, родинний

корінь по матері і зв'язав навіки С. Ерастова з Україною. Мемуарист писав про місце свого народження: «Родився і виріс я в Катеринодарі на Чорномор'ї, серед суто української стихії. Над колискою моєю співалися лише українські мотиви. Виховався я в оточенні чорноморського козацтва, у якого не замерли ще тоді спогади про волю запорожських часів...»¹.

Є. Чикаленко почав писати «Спогади» з 1907 р. Видані вони вперше за життя автора у Львові у 1925–1926 рр. у трьох частинах², 1955 р. перевидані Українською Вільною Академією Наук у Нью-Йорку³ та видані, нарешті, вперше і в Києві 2003 р.⁴. На сьогодні вони вже активно циркулюють у науковому обігу: використовуються дослідниками різних галузей як цінний історичний і літературний матеріал. Але у постановці проблеми, сформульованій у даному дослідженні, вони спеціально не розглядалися, як і менш знайомі в історіографії мемуари другого автора.

Фрагменти спогадів С. Ерастова, які він багато разів втрачав і знову поновлював, поки що не дійшли до українського читача⁵. Окремі з них були опубліковані російською мовою В. Чумаченком на сторінках кубанських видань⁶ та готуються нині до публікації в Україні.

Спільним для історико-географічних сюжетів у названих джерелах є така лінія: Є. Чикаленко писав про степову Херсонщину, розташовану між Дністром та Бугом. Ця територія, подарована Катериною II запорозьким козакам, згодом була відібрана від них, а частину населення звідти переселили на Кубань, яку колоритно описує в своїх спогадах С. Ерастов. Мемуарист фіксує матеріал про нову батьківщину переселенців, які за життя автора вже добре асимілювалися у Чорноморському краї, але безперечно, перенесли з України багато традицій, і перш за все господарських, чому сприяли подібні природні умови місцевостей.

Отже, у зазначених мемуарах відклалися наступні сюжети, які стосуються проблеми нашого дослідження і частково мають синтетичний характер: відображають різні географічні, але подібні за природними факторами, сфери проживання історич-

ної частини одного й того ж населення. У них: 1) зафіксувалися характеристики кліматично-географічних умов місцевостей. Так, С. Ерастов описує положення Катеринодару, яке зумовило його специфічний вологий клімат, відзначає особливості рельєфу правого й лівого берегів р. Кубані, їх флори і фауни, основні водойми чорноморського краю, їхню наводненість, поведінку у різні пори року.

На думку мемуариста, обрана засновниками територія Катеринодару було невдалою. Місто розташувалося у куті між річками Кубань та Карасун, у низинній місцевості, яка мала високий % вологості, сприятливий влітку для розмноження малярійних комарів. Вони були справжньою «карою Божою» для населення, бо не лише дошкуляли укусами, а й поширювали малярію, від якої помирали переважно діти та люди старшого віку. Батьківщиною комарів були широкі плавні, що простягалися «над Кубанню на сотню верстов⁷ до самого Азовського моря». С. Ерастов описував це стихійно лихо на Кубані так: «Спасіння від них не було. В пекучі ночі не можна було відчинити вікна. На дворі спали під положком з тонкого серпанку. І комічно було дивитися в мійському (тоді військово-му) саді на панянок та паничів, що кожний тримав в руці хустку або вітку, щоб обмахуватися від наступу комарів, як коняка хвостом від мух»⁸.

Крім того, навесні, восени та й влітку, коли йшли дощі, у місті на жирному чорноземі стояла «непролазна грязюка» і воно нагадувало суцільне «класичне болото», через яке не можна було ні пройти, ні проїхати, бо до к. XIX ст. у Катеринодарі ще не було брукованих вулиць. Для прикладу, мемуарист згадував, як перед храмовим святом у Катеринодарі козаки возами возили солом'яні і втоптували її в болото, прокладаючи таким способом мешканцям рятівний шлях до Катерининської церкви, бо інакше до неї дістатися не можна було. С. Ерастов згадував цей епізод так: «І пам'ятаю, як я, малий, йдучи з матір'ю поміж богомольцями по цій солом'яній галереї, боявся, що грізне море грязюки, яка високо і напружено-грізно стояла з обох боків, прорве солом'яні стіни і залле нас»⁹.

Крім Кубані, у Катеринодарі від неї відходила притока – р. Карасун (у перекладі: «чорна вода»), яка більше нагадувала болото, бо вода в ній була стоячою і заросла високим та густим очеретом.

Чорноморці заселили правий берег Кубані, степовий і майже безлісний, тому дрова для населення були великою розкішшю. Визимку хати опалювали переважно соломною, очеретом, або терном. С.Ерастов з дитинства пам'ятав лише один гай біля Катеринодару, що називався Дубинкою та ліс «Круглик».

Наступний сюжет у мемуарах: 2) це – топоніміка історичних назв населених пунктів, що згадувалися у джерелах. Так, Є.Чикаленко пояснював назву села Перешори, де знаходився його родинний маєток. Мемуарист зазначав, що вона не була оригінальною, бо так називалося й містечко в Румунії, та с. Гонорат-Перешори в Балтському повіті на Одесщині. Його ще називали польськими Перешорами. Херсонські ж Перешори звалися Ганськими (Ханськими) за назвою території між Дністром і Бугом, яка належала татарським ханам.

С.Ерастов описав забудову Катеринодару, його вуличне планування. Відзначав, що місто розділяли чотирикутні широкі й просторі вулиці, пояснював історичні назви окремих. Так, центральну вулицю називали Красною, бо вона була кращою, ніж інші, а за іншими переказами тому, що на ній було багато крамниць, у яких продавали «красний крам»¹⁰. Автор зазначав, що в усіх станицях Чорноморщини головна вулиця називалася Красною, бо була упорядкованішою, порівняно з іншими. Назви інших вулиць походили від прізвищ відомих землевласників, які мали у місті найбільші наділи землі. Забудовувалися вулиці так: хати ставилися не на вуличній межі, а з відступом від неї на 1,5–2 сажні¹¹, і на цій відступній смужці мешканці садили палісадники з кущами бузку, троянд, любистку і м'яти. Хати будували на стовпах, просвіти між якими закладалися очеретом, і з обох боків стіни закидалися глиною, дахи накладалися з комишів, при будинку обов'язково будувався ганок.

На півдні Катеринодару, на підвищенні, де р. Кубань робила зигзаг, розташовувалася міська фортеця, що мала вигляд ве-

Наступні сюжети: 3) це – характеристика мемуаристами природних багатств місцевостей, їх господарської спеціалізації, ґрунтів і ландшафтів. Так, С.Ерастов вважав, що Кубань з її природними багатствами, була «даром Божим» для жителів, бо давала високі врожаї без великих затрат праці, широкі степові пасовища, багатющі рибні угіддя. Він писав про «товстий та жирний» чорнозем у краї, в який, за словами сучасників, «встромити палицю, а вона й росте».

Також ілюстрацією багатств Кубані був і опис мемуаристом рибних угідь Чорноморського та Приазовського країв, бо риба-льство було улюбленим заняттям козаків. Джерелом риби були як названі річки, так і менші – Бейсуг, Бейсужок. Мемуарист згадував такі дива: «Бувало забредем ми з молодію тіткою [...], вона на глибині, а я з берега один раз волоком і годі; витягаємо повний мішок раків. Сила було їх!.. Зайшли люди і косарі раділи та дивувалися»¹².

У річках водилися такі види риб, як осетри, коропи довжиною в аршин, лососі, соми, якими кишіла Кубань, і які були небезпечними не лише для домашніх птахів, що плавали на річці, а й для людей, бо хапали плавців за ноги. Риба продавалася на місцевому базарі за «чудернацькими цінами»: кав'яр (найсмачніша ікра) коштував 3 копійки за фунт, балик – 4 коп., свіжа осетрина – 35 коп. за пуд., тисяча аршинних¹³ коропів – 21 коп.¹⁴.

Мемуарист згадував і приазовський берег краю, у якому тоді водилася «сила» червоної риби, для її переробки був збудований Ачужівський завод, що мав марку виробника найсмачнішої

ікри. Але найбільшим природним злом у цій частині, як і у чорноморській, були комарі, що водилися в азовських плавнях, і дошкуляли не лише людям, а й скотині, для порятунку якої на пасовищах розкладалися «курища».

Подібний матеріал зустрічається і в Є.Чикаленка. Опис мемуаристом природних багатств та краєвидів херсонського цілинного й перелогового степів визнаний сучасниками за найкращий і мальовничіший у мемуарній літературі того періоду¹⁵. Його порівнювали з художніми описами М. Гоголя та М. Коцюбинського. Автор соковито й майстерно, як уважний і небайдужий спостерігач, зафіксував цінні деталі про його рослинний, і частково тваринний світ, світ степових птахів, які водилися в ту пору на Херсонщині.

У степовій Херсонщині, де знаходився маєток Є.Чикаленка, основним водоймищем була р. Кучурган. Видно, що її протока була неоднорідною за глибиною водності: так, у с. Перешорах вона влітку була зовсім мілкою і нагадувала долину, з окремими неглибокими плесами води. Справжньою ж річкою вона ставала лише біля станції Роздільної Тирашпільського повіту. Але свою силу Кучурган показував і в перешорському степу, під час весняних повеней, або інтенсивних літніх дощів. Тоді у тій тихій долині утворювалася така сильна течія, що рвала греблі і завдавала господарських збитків угіддям, що прилягали до долини.

З обох боків долини розкинулося багато ярів, різної глибини. Вони були закриті з усіх боків рослинністю і мали лише короткий вузький вихід на долину річки. Серед місцевого населення ці дивовижні витвори природи називалися гертопами, панорами, макітрами, в залежності від широти виходу, а найбільші мали навіть свої конкретні назви (Гарлакуца, Гоморі, Курти, Ісаків, Аврамів гертопи). В окремих ярах утворилися багатоводні криниці («турецькі»), зі смачною джерельною водою. Таких не було на рівнинному степу – «гряді». Вони були обкладені каменем і накриті так званими «калачами», що були видовбані з кам'яної плити.

Схили долини покривала багата рослинність: степове різно-трав'я – мичка, тирса, ковила, шовкова трава, чебрець, кукуру-

зка, низини встеляли «полуничники», – ягоди полуниць і суниць, які мали високу врожайність, бо, за словами Є. Чикаленка, ними земля була просто всипана. Подекуди балки заростали й такими густими травами, як низькоросла дубина й берестина, або терн. Через них не можна було пройти, і лише степові звірі під ними внизу вибудовувала нори.

У безсніжні й теплі зими степ зеленів і взимку, його пасовища були придатними для випасу худоби. Але трава зберігалася лише до червня, влітку вигоряла і степова рівнина скидалася на піщану пустелю, лише в низинах та балках росла трава. Тирса там виростала такою, що з неї можна було виплітати налігачі та волокни для возів. Отже, степова рослинність Херсонщини ще в XIX ст. була самотньою, єдиним втручанням людини у її флору та фауну були щорічні весняні випалювання сухої трави у такий спосіб: певну територію обтягували плугом борозни, щоб локалізувати розповсюдження вогню у небажані місця і запалювали під вітер. Так боролися зі старими й колючими травами, бо вже через тиждень після цього степ знову ставав зеленим, як рута.

Степ на Херсонщині був цілинним і перелоговим, який кілька разів проорювали і використовували не для дальшого обробітку, а залишали для заростання травами, м'якшими, як на цілині. Бо для годівлі худоби цінувалося не цілинне сіно, яке хоч і було ароматним, але твердим і несмачним, а перелогове. Тому для сінокосів використовували переважно перелоговий степ.

Херсонський степ мав і багату фауну. У ньому водилася велика кількість вовків, лисиць, борсуків, тхорів, плодилися корисні повзучі полози з породи удавів, які знищували шкідників і гризунів. Іноді вони виростали досить довгими і грубими. Найбільшою небезпекою у краї були вовки. Ці хижі звірі особливо нахабніли в голодну зимову пору, вони добиралися майже щоночі до селянських господарств, і завдавали їм великих збитків: витягували овець, свиней або домашню птицю. Були вони небажаними гостями і в господарстві Є. Чикаленка. Наприклад, чого варті розповіді мемуариста про пригоду в овечій кошарі, коли вівці, переполохані вовками, збилися до купи, і у тій давці заги-

нуло біля 200 тварин, або про спробу вовком викрасти годовану здоровенну свиню, випадково залишену на подвір'ї¹⁶. Вовки крали овець з отар, коли ті заходили глибоко в степ до долин, або балок, лошат, коней. Мемуарист зафіксував і методи самозахисту тваринами себе та свого потомства.

Водилися у степу і птахи різних видів: журавлі, дрохви, хохіт-ва, стрепети, куріпки, величиною з курку, перепілки, жайворонки. Степ у Є.Чикаленка асоціювався з жайворонками, першими вісниками весни та літнім багатозвучним оркестром «мільярдів степових коників-цвіркунів».

Мемуаристи також ілюстрували окремі демографічні сюжети: писали про приблизну чисельність населення, його етнічний склад, взаємини між людьми різних етносів. Є.Чикаленко частково описав залюднення Херсонщини у XVIII ст. втікачами з різних частин України й Росії. Відомо, що одними з перших переселенців були втікачі від панів з Правобережної України, яких звали «бурлаками». Їх місцеві землевласники використовували як дешеву робочу силу, заможніші ж втікачі за хабарі приписувалися у міщани ряду міст: Ананьєва, Акермана, Тирашполя та ін. Крім них, на Херсонщині проживали німці-колоністи, молдавани, болгари, серби, в 1830^х рр. в ряд міст і містечок поселили українців з Лівобережжя, так званих «задніпрянців», які відрізнялися від правобережців, як мовою, так і неспокійною бунтарською вдачею. За певні провини на державні землі Херсонщини переселяли і росіян з Тульської губернії, які жили там кількома колоніями. Але ці переселення, очевидно, не були активними, бо й в II. пол. XIX ст. у краї бракувало робочої сили. За спогадами, поштовхом до активної міграції населення у степову Херсонщину стало відкриття Державного Селянського банку, який в 1880-х рр. продавав селянам землю на вигідних умовах. У край рушили тисячі селян з Правобережної України та Полтавщини, які заснували там цілі села, заселені виключно переселенцями.

Подібні сюжети зустрічаються і в другого мемуариста. С.Ерастов писав, наприклад, про багатолюдність чорноморських станиць: у них проживало до 10–15, а то навіть і 20 тис. мешканців.

При переселенні українці заселили правий берег Кубані. Їхніми сусідами, лівобережцями, були кавказькі поселення черкесів, які запекло боронили край від наступу Російської імперії на Кавказ, а тому козаків з їх родинами вони зустріли як запеклих ворогів, і вели з ними жорстокі й тривалі сутички.

Також С.Ерастов писав про переселення непокірних черкесів до Турції і добровільні переселення з України на Чорноморщині некозачого населення, які було досить інтенсивними, бо в XIX ст. некозачого населення там вже було стільки ж як і козачого. Переселенці в основному осідали в містах. С.Ерастов описав і заселення Закубання, після придушення російськими каральними загонами опору черкесів. Той край відрізнявся від Прикубання своїм природним ландшафтом: гірським та лісистим, тоді як чорноморцям більше до вподоби була степова частина Кубані, яка нагадувала їм український степ і допомагала швидшій асиміляції. Тому вони неохоче переселялися за Кубань, їх відправляли туди переважно силоміць.

Наступний сюжет: 5) характеристика господарської спеціалізації. Як видно, і на Кубані, і на Херсонщині переважали майже однотипні галузі господарства: землеробство, тваринництво, баштаництво, рибальство (на Кубані) і вівчарство. Вільного родючого степу було доволі в обох частинах, тому й займали його «стілки, скільки скинеш оком», скільки спроможні були обробити, і в місцях, які приходилися до смаку.

Стає відомо, що у XIX ст. на Херсонщині для землеробства використовувався лише рівнинний степ. Косогори ж над долиною р. Кучурган та над балками, за словами Є.Чикаленка, ніколи не оралися. Мемуарист відзначав найпоширеніші землеробські традиції, які міцно увійшли у господарювання краю, наприклад, кінний спосіб обмолоту зернового збіжжя, багаторазова оранка степу на переліг. Стає відомо, що до запровадження парових машин хліб там обмолочували лише за допомогою ко-

ней і таким чином: на току облаштовувався гарман, обнесений стовпами, які у кілька разів обтягувалися канатом. На тому гармані розстеляли снопи і заганяли в загороду табун коней, щоб вони гарцювали на збіжжі. Кілька разів коней випускали, щоб зібрати соломі і перевернути снопи. Так робилося до тих пір, поки не обмолочувалися усі колоски. Далі намолот згортали на купу, у «ворох» і віяли його лопатами. Перевіяне зерно за допомогою граблів та віників позбавляли від колосків, потім переточували на великих решетах.

На Херсонщині вигідніше було займатися тваринництвом, бо худобі для випасу вистачало степових угідь, та й ця галузь потребувала менше робочих рук.

Більше уваги, за свідченням С.Ерастова, зверталось на тваринництво і на Кубані. На хуторах козаки тримали чимало рогатого скоту: круторогих волів, які були основною тягловою силою у господарствах, і дійних корів, яких мали по кілька десятків. Наприклад, дід С.Ерастова, який мав хутір на р. Понурі, в 20 верстах від Катеринодару, мав дві череди волів і 30 корів. Але худоба жила цілий рік просто неба, у багні й болоті, тобто її не «баловали» особливим доглядом. Але попри всі несприятливі умови, вона була дужою: корови давали високі надой молока (в тиждень по 15–20 відер), а воли – тяглову силу в 100 пудів.

Крім того, у господарствах тримали отари звичайних овець, свиней, бджіл і «силу різної птиці»: курей, індиків, качок, гусей, голубів. Але догляд за ними був примітивним: домашні птахи розмножувалися як дикі, самі ходили плавати, іноді гинули цілими табунами, коли заходили до злого сусіда. Велось у козаків і бджільництво, але мед добувався ще способом стародавніх слов'ян: сірчаним димом убивали увесь рій вулика і забирали медозбір¹⁷.

С.Ерастов відзначав захоплення жителів Катеринодару садівництвом, бо, за його словами, все місто українці обсадили духмяною білою акацією, у садах вирощували несортів яблука, сливи, вишні. Найкращим у Катеринодарі довгий час вважався сад Дикаленка, що розташувався понад р. Карасун.

Провідною галуззю на Кубані було і баштанництво, вирощували медові дині-дубівки та кавуни, які іноді виростали вагою до пуда.

Землеробство не стало провідною галуззю і на Кубані, зернових культур там сіяли небагато, лише для родинного вжитку, бо не було куди реалізовувати збіжжя. Урожайність всіх культур через природні багатства ґрунтів була високою. Землю обробляли примітивними дерев'яними плугами, у які впрягали сірих круторогих волів (іноді до п'яти), бо оранка була важкою, треба було піднімати пласти цілинної, ніким не займаної землі.

Ще в краї розвивався такий промисел, як видобуток солі із солоних озер, що пролягали вздовж узбережжя Азовського моря, і називалися «військовими». Жителі добували з них сіль досить примітивним способом, який описав С.Ерастов, бо сам неодноразово спостерігав за ним на власні очі. Солоня ропи в озерах випарювалася під палючим сонцем, сіль осідала на дно і промисловці та поселенці ближніх станиць приїздили і згрібали її з дна. Частина видобутої солі віддавалася команді козаків, яка контролювала озера від заводнення їх водою з моря.

У мемуарах також зустрічався не менш цінний порівняльний матеріал, наприклад, про вигляд місцевості через кілька десятиліть, стан названих річок у 1920^х рр. Так, С.Ерастов писав, що р. Карасун вже тоді мала контрастний вигляд, у порівнянні з тією широкою, повноводою красунею, якою він її пам'ятав у дитинстві. У 1920 рр. її засипали і забудували. Ще мемуарист згадував, що на ній вони дітьми збирали смачні плоди колючих горіхів, які до 1920^х рр. зовсім вивелися і про них Ерастов міг згадати лише від дитячих вражень.

Згадував він і степову р. Понуру, на якій, як вже зазначалося, лежав дідівський хутір, і вздовж якої були побудовані греблі, що утворювали каскад ставків. Ставок лежав біля кожного з хуторів, вздовж яких протікала річка. За інформацією фахівців, яку підтримував і мемуарист, усі невеликі степові річки (Кочета, Кирпела, Челбаси, Бейсуг) були притоками води з Кубані в Азовське море, і якби тоді від них прокопали канали

до Кубані, то цим би зробили справу великої ваги, яка б мала кілька значень: прикубанські станиці звільнилися б від щорічних повеней та руйнування господарств, степова ж частина збагатилася б річками проточної води з кавказьких гір. Таким шляхом оздоровили б край від комарів і малярії, бо самі собою зникли б плавні, з-під яких постійно генерувалися площі «нільського ґрунту».

Отже, у мемуарах названих авторів відклалися цінні, іноді неповторні історико-географічні сюжети, які відображали географічне положення конкретних територій, частково їх кліматичні умови, характеризували природні водойми, ґрунти, їх родючість, демографічну ситуацію, міграційні процеси різних масштабів, свідками яких були мемуаристи, галузеву спеціалізацію. Важливим є й те, що інформація обох джерел має частково синтетичний характер, тому дає підстави для порівнянь, пояснень процесу швидкої асиміляції українців у степовій частині Кубані. На нашу думку, важливе значення має і останній блок інформації, яка зустрічалася переважно у спогадах Ерастова: про видозмінність окремих географічних об'єктів, зокрема річок на Кубані у 1920^х рр.

---

1. Ерастов Степан Іванович. Спомини кубанського українця // Інститут рукопису Національної Бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.181. – № 7. – Арк. 4.

2. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Львів: Діло, 1925. – Ч. I. – 139 с.; Ч. II. – 139 с. – Ч. III. – 130 с.

3. Чикаленко Євген. Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк: Українська Вільна академія наук у США, 1955. – 504 с.

4. Чикаленко Євген. Спогади. 1861 – 1907. – К.: Темпора, 2003. – 415 с.

5. Ерастов Степан Іванович. Вказ. праця, – С.34

6. Эрастов С. И. Воспоминания старого екатеринодарца / Публ. В. Чумаченко // Родная Кубань. – 1998. – № 2. – С. 113–130; Его же. Воспоминания: Михайло Драгоманов // Кубань: проблемы культуры и информатизации. – 1999. – № 1 (12). – С. 46–48; Его же. Воспоминания. (Микола Лисенко) // Там же. – С. 26–30; Его же. Воспоминания. «Пан» // Там же. – № 4 (15). – С. 55–57; Его же «Тюрьма и этап» // Там же. – С. 57–59; Его же.

7. Верста становить 1 км і 65 м.
8. Ерастов С. І. Вказ. праця. – С. 11.
9. Там же. – С12.
10. Там же. – С 14.
11. Сажень становить 2 м. і 13 см.
12. Там само. – С. 29.
13. Аршин становить 71 см.
14. Там само. – С 13.
15. Чикаленко Є. Вказ. праця. – С 44–46
16. Там само. – С. 50
17. Там само. – С 32

**MEMOIRS OF Y. CHYKALENKO AND S. ERASTOV AS A SOURCE
OF HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL INFORMATION
ABOUT KHERSON REGION AND UKRAINIAN KUBAN
AT THE END OF THE 19-th – BEGINNING OF THE 20-th CENTURY**

This article analyses historical and geographical subjects of the memoirs heritage of Y. Chykalenko and S. Erastov – the famous public figures at the end of the 19-th – beginning of the 20-th century. These sources reflected the subjects of historical geography: climatic conditions, geographical location of some places, natural resources, historical topography of some names, migratory processes, demographic situation, flora and fauna. The similarity of climatic and natural condition of regions is marked.

